

УДК 338.483:338.486.1.02(477.41./42-22)

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ТА ПРИРОДНІ ПЕРЕДУМОВИ РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКОГО ЗЕЛЕНОГО ТУРИЗМУ В УКРАЇНСЬКОМУ ПОЛІССІ

Микола Барановський, Ольга Барановська

*Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя
вул. Кропив'янського, 2 Ніжин, 16600 Україна, тел. (04631) 2-20-76
e-mail: ndu@ndu.edu.ua*

Охарактеризовано природні та соціально-економічні передумови розвитку сільського зеленого туризму у Поліссі, проведено типізацію адміністративних районів регіону Українського Полісся за можливостями їх становлення, оцінено значущість сільського зеленого туризму для вирішення проблем сільських територій регіону.

Ключові слова: природні передумови, сільський зелений туризм, сільський розвиток.

Науковий аналіз особливостей розвитку сільських територій України переконливо доводить, що без диверсифікації сільської економіки вирішити їх проблеми практично неможливо. Існує реальна потреба у розвитку на селі позааграрних видів діяльності, насамперед тих, які тісно пов'язані із використанням природних, людських, продовольчих та інших ресурсів сільської місцевості. Для диверсифікації сільської економіки регіону Українського Полісся Полісся¹ склалися необхідні передумови.

Сільський зелений туризм визнається багатьма науковцями альтернативним видом економічної діяльності на селі. Що підтверджено дослідженнями В. Васильєва, Ю. Зінька, І. Кудінової, М. Рутинського. Окремі напрями розвитку цього виду туризму висвітлені в публікаціях Н. Кравченко (Алешугіної), В. Кифяка, В. Куценко, О. Любіцевої, І. Смаля.

За, здавалося б, значної уваги до питань розвитку сільського зеленого туризму окремі аспекти окресленої проблематики не набули належного наукового висвітлення. Йдеться, зокрема, про аналіз соціально-економічних і природних передумов, що визначають можливості розвитку сільського зеленого туризму в окремих регіонах України, про його роль у стимулюванні економічної активності сільських громад.

¹ У даному дослідженні Українське Полісся розглядається у складі Волинської, Житомирської, Рівненської та Чернігівської областей (Поліський економічний район)

Саме цим виконана мета цієї публікації. Оцінка соціально-економічних і природних передумов розвитку сільського зеленого туризму в Українському Поліссі у контексті забезпечення сталого розвитку сільських територій регіону.

Адміністративні утворення Українського Полісся, особливо їх сільські території, характеризуються низьким рівнем соціально-економічного розвитку, для них характерні бідність, депопуляція, низький рівень заселеності територій, безробіття тощо. За розрахунками авторів статті, майже 50% районів [4, с. 204] Поліського регіону належать до категорії депресивних, причинами цього є гірші, порівняно з іншими регіонами, ґрунтово-кліматичні ресурси, занепад аграрної сфери, низький рівень урбанізованості, слабо сформована мережа потужних економічних центрів тощо.

Основою сільської економіки практично усіх районів Полісся упродовж багатьох років був аграрний сектор, при цьому проблемам розвитку самого села не приділялася належна увага. Тепер вже усім зрозуміло, що перспективи розвитку сільських територій не варто пов'язувати лише з аграрним сектором економіки, навпаки, їх стале майбутнє залежатиме насамперед від деаграризації села. Отже, розвиток у сільських районах Полісся позааграрних видів діяльності є не просто даниною моді, а життєвою потребою, спроможною активізувати розвиток проблемних територій, забезпечити їх сталий розвиток.

Визнаючи доцільність розвитку у Поліссі сільського зеленого туризму, варто зауважити, що його регіони мають для цього неоднакові передумови.

Природні особливості та соціально-економічний розвиток Українського Полісся загалом досить детально висвітлений у вітчизняній науковій літературі. Тому ми зосередимося лише на тих аспектах, які безпосередньо впливають на можливості розвитку у регіоні сільського зеленого туризму.

Природні умови та ресурси суттєво впливають на різні аспекти життєдіяльності, вони, значною мірою визначають розвиток, структуру та територіальну організацію господарства регіону, насамперед аграрного виробництва. Відомо, що регіони Полісся розміщені у двох природних зонах: більша, північна, частина лежить у зоні мішаних лісів, менша, південна, – у лісостеповій зоні. Надмірна залісеність, заболоченість території адміністративних районів, розміщених у зоні мішаних лісів, впливають на спеціалізацію сільського господарства, низька якість ґрунтового покриву позначається на урожайності сільськогосподарських культур, коливанні показників собівартості продукції, а, відповідно, на фінансових результатах діяльності аграрних підприємств, доходах сільських мешканців тощо. І за радянських часів північні райони Полісся вирізнялися нижчими фінансово-економічними показниками виробничої діяльності, проте у той час вони компенсувалися дотаціями з державного бюджету. За умов економічної кризи дотації були скасовані, що суттєво прискорило деградацію як аграрного сектора, так і сільських територій північних районів Полісся.

Водночас значне територіальне розмаїття природно-ресурсного потенціалу, наприклад, значні площі лісових масивів, густа мережа річок, озер, ставків, ландшафтне різноманіття, сприяє розвитку сільського зеленого туризму. Крім того, на території областей Полісся зосереджено близько 21% [3, с. 249] природних рекреаційних ресурсів України. Загалом природні передумови Полісся сприятливі для розвитку сільського зеленого туризму. Певні обмеження накладають лише екологічні проблеми, які постали насамперед внаслідок аварії на ЧАЕС. За розрахунками В. Барановського, загальне техногенне навантаження на природне середовище (включаючи соціально-економічну освоєність території та її забрудненість) Народицького, Олевського, Овруцького, Коростенського, Рокитнівського, Сарненського, Володимирецького, Дубровицького та Зарічненського районів [1]. Головною причиною такої ситуації є радіоактивне забруднення території внаслідок перенесення повітряних мас у перші дні після аварії на ЧАЕС.

Вплив соціально-економічних чинників на можливості розвитку в регіоні сільського зеленого туризму є багатоаспектним. Серед цих чинників слід виокремити демографічно-розселенські та виробничо-інфраструктурні.

Полісся характеризуються досить контрастними значеннями показників природного руху населення: на одному полюсі знаходяться Волинська та Рівненська області, в яких демографічна ситуація є відносно сприятливою; на іншому – Чернігівська область, яка вже давно належить до осередків демографічної та розселенської кризи.

Динаміка чисельності сільського населення як одного з головних індикаторів стану демографічної ситуації свідчить про дуже швидкі темпи його скорочення, насамперед у сільських районах Чернігівщини та Житомирщини. За 1989-2009 рр. сільське населення у них скоротилося відповідно на 33,6 та 24,0% (пересічний показник становить 18,2%). Серед адміністративних районів найвищими темпами скорочення сільського населення вирізняються розміщені на півночі Чернігівської області Козелецький, Городнянський, Новгород-Сіверський, Ріпкинський та Семенівський. Головними причинами убутку сільського населення Полісся є переважанням кількості померлих над кількістю народжених і від'ємне сальдо міграції. Паралельно із скорочення чисельності сільського населення погіршуються інші параметри демографічної ситуації – зростає частка населення пенсійного віку, знижується щільність сільського населення, що в комплексі призводить до обезлюднення території, а відтак – до втрати державою соціального контролю над нею.

Перспективи розвитку сільського зеленого туризму значною мірою визначаються не стільки кількістю, скільки якістю людського капіталу. На жаль, упродовж багатьох останніх років на тлі скорочення загальної чисельності сільського населення спостерігається зниження кваліфікаційного та освітнього рівнів мешканців села. У процесі міграційного відтоку сільського населення відбувається так званий негативний соціальний відбір, оскільки виїжджають насамперед молоді, економічно активні громадяни. Це призводить до формування на селі прошарку маргіналізо-

ваного населення, високою його часткою вирізняються насамперед периферійні сільські поселення Полісся. Розвиток сільського зеленого туризму, як і інших видів позааграрної діяльності, за таких умов є проблемним.

Аграрне виробництво також характеризується різноспрямованими тенденціями розвитку і регіональними відмінностями. Ці відмінності проявляються як уздовж лінії “центр–периферія”, так і уздовж лінії “поліські–лісостепові райони”. Під час кризових процесів середини 90-х років ХХ ст. більшої руйнації зазнав аграрний потенціал саме північних, поліських, районів (насамперед, за рахунок занепаду льонарства), передусім через гірші природні передумови. Вони і тепер помітно відстають від лісостепових районів за показниками виробництва сільськогосподарської продукції на одну особу. Наприклад, у Попільнянському (лісостеповому) районі Житомирської області обсяги реалізованої сільськогосподарської продукції на одну особу 2008 р. становили 8029 грн, тоді як в Олевському (поліському) – лише 229 грн.

Загальною тенденцією розвитку аграрного сектора Полісся пострадянського періоду стало посилення архаїзації сільської економіки, свідченням чого є зростання частки особистих селянських господарств у виробництві сільськогосподарської продукції. Приватний сектор “поглинув” усіх тих селян, які стали безробітними через ліквідацію колективних форм господарювання. У Поліссі, особливо у Волинській та Рівненській областях, частка особистих селянських господарств у виробництві сільськогосподарської продукції залишається однією з найвищих в Україні (понад 75%), що свідчить про надто повільні темпи реформування аграрної сфери у регіоні, про аграрне перенаселення сільських територій, хоч як парадоксально це не виглядає на тлі депопуляції. Проте навіть у тих регіонах України, де частка громадського сектора значно вища, ніж на Поліссі, де потужні агрохолдинги виробляють дедалі більші обсяги сільськогосподарської продукції, потреба у робочій силі залишається мінімальною. Отже, за будь-яких варіантів розвитку аграрної сфери у Поліссі, особливо у Волинській та Рівненській областях, в майбутньому спостерігатиметься надлишок робочої сили, яку можна буде залучити до активізації туристичної діяльності.

Наслідком негативних трендів економічного розвитку Полісся стали низькі соціальні параметри життєдіяльності сільського населення. Йдеться насамперед про безробіття та доходи населення.

При визначенні рівня безробіття офіційна статистика оперує здебільшого показником частки незайнятих громадян у трудових ресурсах регіону, що дещо спотворює реальну картину зайнятості населення. Проте навіть за такого підходу регіони Полісся вирізняються високим рівнем безробіття (перевищення пересічного для країни показника становить 24,7%). Ще більш значними є міжрайонні відмінності. На одному полюсі знаходяться райони, центрами яких є міста обласного підпорядкування (Житомирський, Рівненський, Ковельський тощо), які характеризуються низькими показниками безробіття, на іншому – периферійні північні райони

Полісся з високою часткою незайнятих громадян (Старовижівський, Турійський, Лугинський, Романівський, Зарічненський, Городнянський). Відсутність роботи змушує сільських жителів шукати її поза межами не лише своїх поселень, а й держави. Водночас, на думку багатьох науковців, для вирішення проблеми зайнятості сільського населення найдоцільніше створювати нові робочі місця в позааграрних видах діяльності саме за місцем його проживання. У цьому контексті сільський зелений туризм має широкі потенційні можливості.

Диференціація доходів населення є наслідком багатьох економічних процесів. Значною мірою вона визначається структурою виробництва, що склалася у регіоні. Практично в усіх районах Полісся домінантною сферою виробничої діяльності є сільське господарство, в якому рівень заробітної плати є одним із найнижчих серед секторів української економіки. Поряд із низьким рівнем заробітної плати, важливими індикаторами бідності сільських мешканців є частка доходів, яку вони отримують від продажу сільськогосподарської продукції та у вигляді соціальної допомоги. Так, у структурі доходів сільського населення Чернігівської області частка прибутку від продажу сільськогосподарської продукції становить 16,2%, Рівненської – 15,8, Житомирської – 20,8%. У більшості випадків активний продаж сільськогосподарської продукції, вирощеної в особистих селянських господарствах, спричинений не стільки її надлишком, скільки нестачею фінансових ресурсів домогосподарств.

Як свідчить аналіз, регіони Українського Полісся суттєво різняться між собою передумовами для розвитку сільського зеленого туризму. Це зумовлює доцільність їх типізації, яка має послужити підґрунтям для розробки стратегічних планів становлення цього виду туристичної діяльності.

Від класичного економіко-рекреаційного районування, здійсненого Н. Кравченко [2, с. 95], ця типізація відрізняється системою індикаторів і показників, особливо зокрема тих, що характеризують соціально-економічний розвиток районів.

Інформаційною основою типізації сільських районів слугували 16 показників, які відображають як природні, так і соціально-економічні передумови розвитку сільського зеленого туризму в регіонах Українського Полісся (див. таблицю). Автори свідомі того, що перелік цих показників потребує уточнення та доопрацювання. Водночас слід зважити на той факт, що, по-перше, в Україні практично відсутні дослідження із цієї проблематики; по-друге, статистична звітність що не дає змоги відібрати ті показники, які б найбільш повно відображали передумови розвитку сільського зеленого туризму на рівні адміністративних районів.

Система показників для типізації районів Українського Полісся за передумовами розвитку сільського зеленого туризму

Соціально-економічні передумови		Природні передумови
Показники		
Демографічно-розселенські	Інфраструктурно-виробничі	Природно-екологічні
X ₁ – щільність сільського населення, осіб/км ²	X ₆ – частка малих підприємств у виробництві продукції району, %	X ₁₃ – площа лісового фонду, тис. га
X ₂ – середня людність сіл, осіб	X ₇ – кількість малих підприємств на 10 тис. осіб, од.	X ₁₄ – територіальна різноманітність природно-ресурсного потенціалу, од.
X ₃ – частка населення пенсійного віку, %	X ₈ – коефіцієнт Енгеля, од.	X ₁₅ – територіальна диференціація продуктивності природно-ресурсного потенціалу, грн /га
X ₄ – природний приріст населення, ‰	X ₉ – рівень зареєстрованого безробіття, %	X ₁₆ – кількість сільських поселень, які зазнали радіаційного забруднення, од.
X ₅ – частка сільського населення, %	X ₁₀ – середньомісячна заробітна плата, грн.	
	X ₁₁ – частка зайнятих у сільському господарстві, %	
	X ₁₂ – виробництво сільськогосподарської продукції на одну особу, грн	

Наведені у таблиці показники умовно розділені на три групи: а) демографічно-розселенські; б) інфраструктурно-виробничі; в) природно-екологічні. Їх вплив на розвиток сільського зеленого туризму може бути різноспрямованими і нерівнозначним за силою. Наприклад, висока частка населення пенсійного віку, низький рівень заселеності території, депопуляція сільського населення, радіоактивна забрудненість території є тими чинниками, які можуть гальмувати розвиток сільського зеленого туризму. Натомість значна людність сільських поселень, наявність різноманітних природних та антропогенних рекреаційних ресурсів, висока підприємницька активність мешканців сільських громад, скоріше за все, сприятимуть активізації туристично-рекреаційної діяльності у сільських регіонах Полісся.

Найбільш поширеним в останній час методом типізації адміністративних утворень є кластерний аналіз. У цьому дослідженні типізація проводилася на основі використання нейромережових методів, зокрема карт самоорганізації Кохонена (Self Organizing Maps-SOM). Перевага використання зазначеного методу полягає у відсутності потреби у суворій математичній специфікації моделі, що є особливо

цінним при аналізі процесів, які піддаються формалізації лише частково (у тому числі суспільно-просторових процесів). Механізм побудови карт самоорганізації Кохонена дає змогу перетворити багатомірний простір у двомірний, що зручно як для візуалізації, так і для інтерпретації результатів дослідження. Побудова карт самоорганізації Кохонена базується на використанні комп'ютерної програми "Deductor 5", зокрема, блоку Neural Analyzer.

Аналіз отриманих результатів дав підстави для виокремлення в межах Українського Полісся шести типів адміністративних районів, які характеризуються подібністю передумов для розвитку сільського зеленого туризму.

До першого типу увійшло 16 адміністративних районів, які представляють усі області Полісся, за винятком Чернігівського регіону (див. рисунок). Головними типоформульовальними ознаками цієї групи районів є подібність природних передумов (усі вони розміщені у лісостеповій частині Полісся, у структурі їх природно-ресурсного потенціалу домінують земельні ресурси), значна заселеність території, відносно високий рівень розвитку аграрної сфери та сприятлива екологічна ситуація.

Другий тип також формують райони Західного Полісся, переважно Волинської та Рівненської областей (понад 86,7%). Вони вирізняються відносно сприятливою демографічною ситуацією, проте низькими доходами населення, високим рівнем безробіття серед сільських мешканців, низьким рівнем розвитку аграрного виробництва та низькою ефективністю використання природно-ресурсного потенціалу.

До третього типу увійшло лише вісім районів, які презентують усі регіони Полісся. Подібно до районів попереднього типу, вони характеризуються низькими доходами населення та високим рівнем безробіття, проте демографічна ситуація в них значно складніша.

Четвертий тип презентують 12 районів, центрами яких є здебільшого обласні міста або міста обласного підпорядкування з досить потужним економічним потенціалом (Луцький, Бердичівський, Житомирський тощо). Вони вирізняються низькою часткою сільського населення, низьким рівнем безробіття, вищими, порівняно з іншими типами районів, доходами населення і відносно високою підприємницькою активністю жителів сільських громад.

Райони п'ятого типу вирізняються дуже складною демографічною ситуацією, низьким рівнем заселеності, незначними обсягами аграрного виробництва через несприятливість ґрунтово-кліматичних умов і високим рівнем радіоактивного забруднення території.

До шостого типу увійшли виключно адміністративні райони Чернігівської області, які характеризуються надзвичайно складною демографічною ситуацією, несприятливою віковою структурою населення, значною зайнятістю громадян в аграрній сфері і значними обсягами сільськогосподарського виробництва. Природні передумови, а також екологічна ситуація досить сприятливі для розвитку у них як аграрних, так і позааграрних видів економічної діяльності.

Аналіз просторової диференціації природних і соціально-економічних передумов свідчить про те, що сільський зелений туризм може розвиватися практично в усіх районах Українського Полісся. Найбільш сприятливі передумови склалися у районах першого та четвертого типів. Їх перевагами, порівняно з іншими типами районів, є вища заселеність території, сприятливіша демографічна ситуація, наявність великих і середніх міст, вищий рівень інфраструктурної забезпеченості території. Водночас ці райони володіють сприятливими умовами і для розвитку сільськогосподарського виробництва, для диференціації зайнятості сільського населення за рахунок ринку праці їх центрів. Тобто, попри те, що у них склалися найбільш сприятливі передумови, потреба у розвитку сільського зеленого туризму тут не є найбільш актуальною. Очевидно, що саме аграрна сфера у перспективі залишиться для цих районів головним сектором сільської економіки, і потрібно створити відповідні умови для її розвитку. Потреба у сільському зеленому туризмі зростатиме паралельно з інтенсифікацією аграрного виробництва, із скороченням кількості зайнятих у ньому, із зростанням активності мешканців сільських громад.

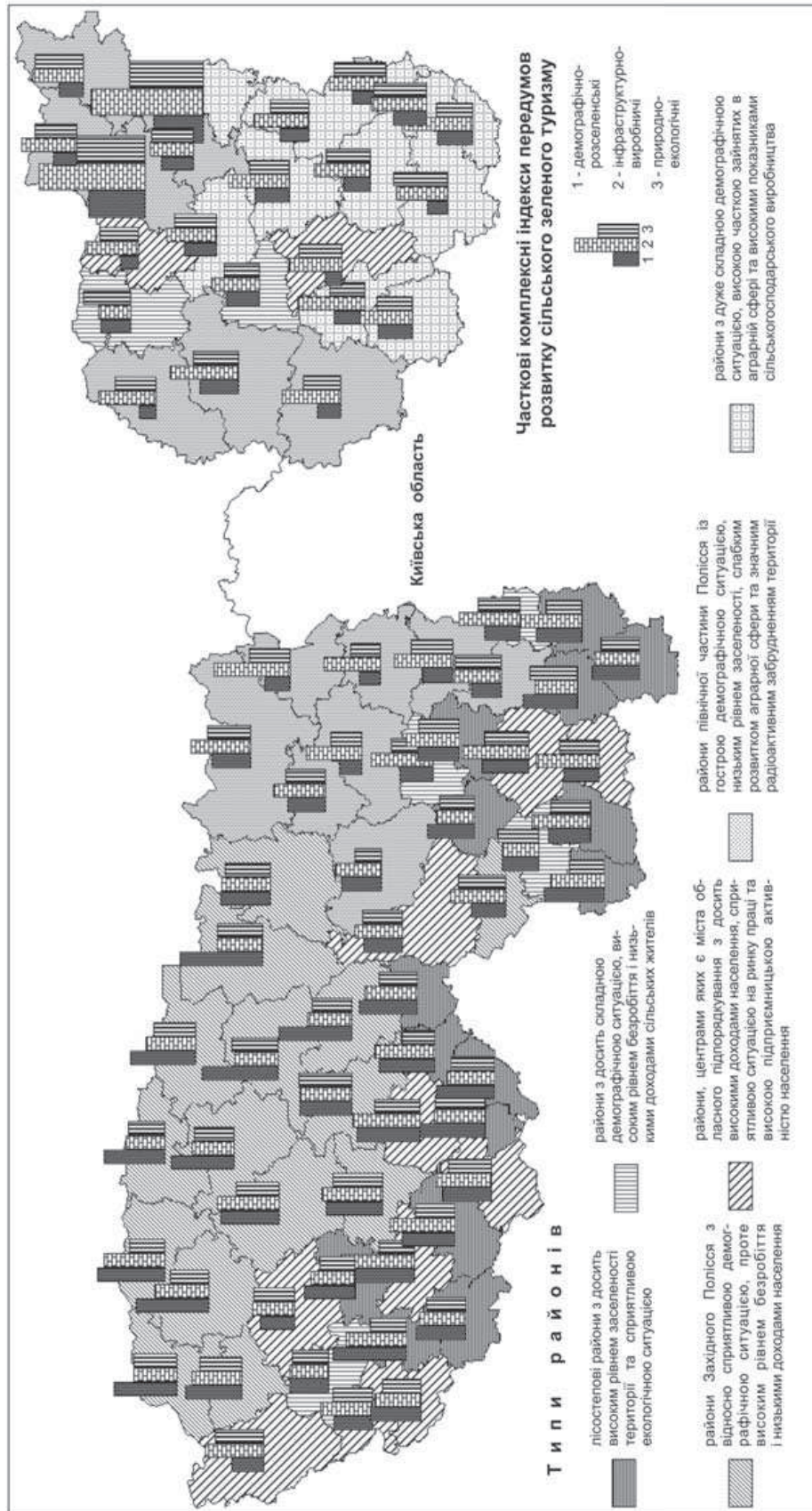
Значно гірші передумови для розвитку сільського зеленого туризму склалися у районах третього, п'ятого та шостого типів. Для районів п'ятого типу, які займають північну частину Житомирської та Чернігівської областей, головними лімітуючими причинами є радіоактивне забруднення території, низька щільність населення та складна демографічна ситуація. Рівень заселеності у більшості з них досяг критичної межі (6-8 осіб/км²), поза якою розвиток будь-яких видів економічної діяльності стає неможливим. Дрібноселенність розселення, поряд із дуже високою часткою населення старших вікових груп, відсутністю об'єктів соціальної та транспортної інфраструктури, постає серйозною перешкодою на шляху розвитку сільського туризму.

У районах шостого типу, які повністю презентують Чернігівську область, найбільш несприятливою передумовою є дуже складна демографічна ситуація. Проте, на відміну від попередньої групи, ці райони вирізняються природними умовами, сприятливими для розвитку аграрного виробництва, яке може скласти вагому конкуренцію позааграрним видам діяльності.

Отже, для розвитку сільського зеленого туризму у регіоні слід розробити стратегію просування туристичних продуктів з урахуванням описаної типізації. Підходи до організації сільського зеленого туризму в регіонах Українського Полісся мають бути однаковими, а от конкретні шляхи їх реалізації можуть відрізнятися різних типах районів і сільських населених пунктів.

На підставі дослідження сформульовано такі висновки теоретичного та прикладного характеру:

1. Сільський зелений туризм є вагомою формою позааграрних видів діяльності на селі і спроможний забезпечити активізацію розвитку сільських територій Українського Полісся.
2. Головними причинами, які зумовлюють доцільність розвитку сільського

Типізація районів Українського Полісся за особливостями передумов для розвитку сільського зеленого туризму

зеленого туризму в регіоні, є високий рівень безробіття сільського населення, низькі доходи громадян, значний природно-ресурсний потенціал, гостра потреба в диверсифікації економічної діяльності.

3. Природні передумови загалом сприятливі для розвитку сільського туризму в регіоні, за винятком тих територій, які зазнали радіоактивного забруднення внаслідок аварії на ЧАЕС.

4. Соціально-економічні передумови для розвитку туризму є більш диверсифікованими. У їх складі найпомітнішим є вплив чинників демографічно-розселенських, виробничих, інфраструктурних та соціальних чинників.

5. За особливостями передумов для розвитку сільського зеленого туризму райони Полісся можна поділити на шість груп (кластерів). Найбільш сприятливими передумовами володіють райони, які сформувалися навколо міст обласного підпорядкування, а також розміщені у лісостеповій частині Полісся. Водночас найбільше диверсифікації сільської економіки потребують північні райони Полісся.

6. Попри важливість сільського зеленого туризму для диверсифікації сільської економіки, зростання доходів мешканців села, зайнятості населення, його не можна розглядати як панацею від усіх “хвороб” сільської місцевості.

1. Барановський В.А. Україна. Техногенна небезпека, масштаб 1:30000000: [карта] / В.А. Барановський, П.Г. Шищенко, О.Ю. Дмитрук. – К., 2004. – 35 с.
2. Кравченко Н.О. Рекреаційне господарство Полісся: сучасний стан та перспективи розвитку: [монографія] / Н.О. Кравченко. – Ніжин: МІЛАНІК, 2007. – 172 с.
3. Кравченко Н. Роль сільського туризму в розвитку проблемних регіонів Полісся / Н. Кравченко // Географія. Економіка. Екологія. Туризм: регіональні студії. Збірн. наук. праць [за ред. І.В. Смаля]. – Ніжин: ТОВ “Видавництво “Аспект-Поліграф”, 2007. – Вип. 1. – С. 248-254.
4. Сільські депресивні території Полісся: особливості розвитку та санації: [монографія] / Н.О. Алешугіна, М.О. Барановський, О.В. Барановська та ін. – За ред. М.О. Барановського, В.І. Куценко. – Ніжин: Видавництво Ніжин. держ. ун-ту ім. М. Гоголя, 2010. – 315 с.

SOCIAL, ECONOMIC AND NATURAL PRECONDITIONS OF GREEN RURAL TOURISM DEVELOPMENT IN UKRAINIAN POLISSYA

Mykola Baranovskyi, Olha Baranovska

*Mykola Gogol State University of Nizhyn
вул. Кropyvuyanskoho, 2 Nizhyn, 16600 Ukraine, Tel. (04631) 2-20-76
e-mail: ndu@ndu.edu.ua*

The natural, social and economic preconditions of green rural tourism development in Polissya are characterized, the administrative districts of Ukrainian Polissya are typified according to rural tourism development. The role of green rural tourism in rural territories development is stressed.

Key words: natural preconditions, green rural tourism, rural development

**СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИЕ И ПРИРОДНЫЕ
ПРЕДПОСЫЛКИ РАЗВИТИЯ СЕЛЬСКОГО ЗЕЛЕНОГО ТУРИЗМА
В УКРАИНСКОМ ПОЛЕСЬЕ**

Николай Барановский, Ольга Барановская

*Нежинский государственный университет имени Николая Гоголя
ул. Кропивянского, 2 Нежин, 16600 Украина, тел. (04631) 2-20-76
e-mail: ndu@ndu.edu.ua*

Охарактеризованы природные и социально-экономические предпосылки развития сельского зеленого туризма в Полесье, проведено типизацию административных районов региона Украинского Полесья по возможностям их становления, оценена значимость сельского зеленого туризма для решения проблем сельских территорий региона.

Ключевые слова: природные предпосылки, сельский зеленый туризм, сельское развитие

Стаття надійшла до редколегії 02.10.2011

Прийнята до друку 17.11.2011